

COCO CHANEL IN IGOR STRAVINSKI

Nina Misson (Škofja Loka)

UVOD

Gabrielle 'Coco' Chanel, modistka, šivilja, modna oblikovalka in poslovna ženska, je bila drzna in neustrašna pri svojem delu. Proslavila se je z minimalističnimi modnimi kosi oblačil, ki so po mnogih desetletjih še vedno brezčasni in modni. Bila je tudi pomembna za gibanje dada in podpornica umetnosti, zlasti Ruskega baleta (*Ballets Russes*) v Parizu. Vprašanje intimnega razmerja med njo in ruskim skladateljem Igorjem Stravinskim je do neke mere odprto, zagotovo pa je bila njegova pomembna mecenka. Ne samo da je zagotovila novo produkcijo njegovega slavnega baleta *Posvetitev pomladi* (*Le Sacre du printemps*) v izvedbi baletne skupine *Ballets Russes*, tudi povabila ga je, da je živel v njeni graščini Bel Respiro v pariškem predmestju Garches. Po nekaterih govoricah naj bil ravno ruski skladatelj navdih za slavni parfum Chanel N° 5,¹ (Mazzeo 2010: 107) vendar za to ni dokazov.

IGOR STRAVINSKI IN BALLETS RUSSES

Mednarodne slave je bil Igor Stravinski deležen, ko je Sergej Djagilev, impresarij skupine *Ballets Russes*, zrežiral izgred na krstni izvedbi *Posvetitve*

1 Parfum je bil svetu predstavljen 5. maja 1921, torej v času, ko je za seboj že imela tako razmerje z Dmitrijem Pavlovičem kot tudi (domnevno) razmerje z Igorjem Stravinskim.

pomladi maja 1913. Razmerje med Djagilevom in Stravinskim sega dlje v preteklost. Njegovi prvi prispevki za *Ballets Russes* so bile priredbe Chopinovega baleta *Les Sylphides* iz leta 1909. Potem ko so program kritiki označili za konservativnega, je Djagilev osebno naročil balet *Ognjeni ptič* (*L'oiseau de feu*) za sezono 1910. Stravinski je v Pariz prvič prišel, ko mu je bilo 27 let in v *Ballets Russes* je dirigent Gabriel Pierné nanj gledal zviška kot na neizkušenega mladca, v zameno pa je Stravinski dirigentu zameril, ker se ni držal njegovih glasbenih oznak. Premierna uprizoritev *Ognjenega ptiča*, ki je svetu predstavila avantgardo tako v glasbi in plesu, je bila uspešna, prisotni pa sta bili tako Misia Edwards² kot tudi princesa de Polignac³ (Stravinsky in Craft 1980: 77). Leta 1911 je uspehu *Ognjenega ptiča* sledil balet *Petruška*. Za *Petruško* je Stravinski večino glasbe spisal, preden je bila zgodba do konca razvita. V glavi je imel zamisel o lutki, podobni liku Pulcinella iz *commedia dell'arte*, ki bi nenadoma oživel. Djagilev je Stravinskega obiskal, ko je ta živel v Švici, in ga prepričal, da je razvil temo trpljenja lutke in napisal cel balet. Kompozicijo je dokončal v Rimu, kjer je *Ballets Russes* nastopal na mednarodni razstavi in že v Rimu so se za *Petruško* začele vaje. Nenadne spremembe ritmov so bile velik izziv za koreografa Michela Fokina, še bolj pa za plesalce. Premierna uprizoritev je kljub težavam⁴ uspela, Stravinskega je potrditev občinstva prepričala v lastne sposobnosti in kmalu je začel pisati *Posvetitev pomladi* (McAuliffe 2014: 215).

POSVETITEV POMLADI

Idejo za novo kompozicijo je Stravinski dobil v sanjah, ki jih imel med skladanjem zadnjih strani *Ognjenega ptiča*. V bežeči viziji, ki jo je sam opisal kot presenečenje, je videl resnoben poganski obred: jasnovidne starešine, sedeče v krogu, opazujejo mlado dekle, ki pleše do smrti. Starešine so dekle žrtvovali, da bi pomirili bogove pomladi. Vizija je pustila globok vtis nanj (Stravinsky 1936: 55). Sanje je zaupal prijatelju in slikarju Nikolaju Roerichu, ki je bil strokovnjak za pogsanske teme, nad idejo pa je bil navdušen tudi Djagilev. Leta 1911 sta Stravinski in Roerich tako skupaj oblikovala scenarij, Roerich pa je

2 Misia Edwards, roj. Maria Godebska, pianistka in mecenka umetnosti, bolj znana pod priimkom svojega tretjega moža, Sert, s katerim je bila poročena od 1920 do 1927.

3 Princesa Edmond de Polignac, roj. Winnaretta Singer, ameriška dedinja in mecenka umetnosti.

4 S predstavo so zamujali, ker je Misia Edwards tekla domov po gotovino, da je Djagilev lahko plačal kostumografa.

za prvo izvedbo tudi oblikoval kostume. Stravinski se je nato vrnil v Clarens, v Švico, kjer je skoraj celotno kompozicijo spisal v sobi, ki je imela ravno dovolj prostora za mizo, dva stola in majhen pianino. Z delom je hitel, ker je upal, da bo novi balet Djagilev postavil na oder že v sezoni leta 1912, vendar ga je Djagilev na koncu prestavil na leto 1913 (McAuliffe 2014: 248). Stravinski je sicer imel vse prej kot miren odnos s svojim ruskim kolegom. V pogovorih z Robertom Craftom je izjavil, da je imel Djagilev bolj kot dober glasbeni okus občutek za uspeh nekega umetniškega dela. Vodja Ruskega baleta naj bi bil presunjen, ko mu je Stravinski prvič zaigral *Posvetitev* na klavir, šokirale so ga dolge linije ponavljajočih se akordov. Kljub temu pa je spoznal resnost nove glasbe, pomembnost novega modernega izraza in možnost, da se z njo kaj zasluži (Stravinski in Craft 1980: 42). Glasba je bila težka, z zahtevnimi in hitro spreminjajočimi ritmi in močnimi disonancami, ki za igranje zahteva veliko osredotočenosti in pazljivosti. Orkester je pod taktirko Pierra Monteuxa potreboval kar 17 vaj in še dodatnih pet odrskih vaj s plesalci na željo koreografa Vaclava Nižinskega. Konec maja 1913 pa je bila *Posvetitev* pomladi vendarle krstno izvedena v Théâtre des Champs-Élysées in povzročila succès de scandale za Djagileva (McAuliffe 2014: 248–249).

Krstna izvedba *Posvetitve* pomladi

Občinstvu so obljubljali divji večer, vendar je kombinacija disonančne glasbe z divjim plesom kljub temu dodobra pretresla gledalce. Skoraj takoj po prvih začetnih taktih so se na nastopajoče usule žaljivke in glasni vzkliki. Stravinski je bil tako ogorčen, da je odkorakal ven in zaloputnil vrata za seboj. Pozneje se je spominjal, da nikoli v življenju ni bil tako jezen in ni mogel razumeti, da so se ljudje odločili protestirati, še preden so dodobra slišali glasbo, na katero je bil sam ponosen. Djagilev je bil v zaodrju in je v brezplodnem poskusu, da bi umiril občinstvo, naročil, naj se prižiga in ugaša luči. Dirigent Pierre Monteux se je Stravinskemu, ki ga je do konca predstave opazoval iz zaodrja, zdel neprizadet in »brezčuten kot krokodil« (Stravinsky 1936: 73) ter je nekako speljal skladbo do konca. Medtem je Nižinski stal na stolu, skrit pred občinstvom, in kot krmar kričal na plesalce korake, ki zaradi vpitja gledalcev niso mogli slišati orkestra. Stravinski je moral besnega Nižinskega držati za repe fraka in mu preprečevati, da ni skočil na oder in ustvaril še večje zmede. Ko je bilo konec, so se Stravinski, Djagilev in Nižinski odpravili v restavracijo

in Djagilev je bil vzhičen nad večerom, ki je bil točno to, kar si je želel: ogromna publiciteta (Stravinsky 1936: 73–75).

Stravinski in denarne zadrege

S prihodom svetovne vojne se je veliko skladateljev in glasbenikov znašlo v finančnih težavah, še posebej Stravinski, ki je izgubil svoja ozemlja v Rusiji in z njimi tudi svoje dohodke, ko jih je prevzela avstro-nemška vojska. Djagilev je še dodatno slabšal njegov položaj, saj mu ni izplačeval tantiemov, pa tudi drugi mecenari so prenehali plačevati. Takrat mu je na pomoč priskočila princesa de Polignac, ki mu je v začetku leta 1916 naročila orkestralno skladbo za komorno skupino. Stravinski je tako zanjo po naročilu napisal komorno delo *Renard* (McAuliffe 2014: 311).

Novi pretresi iz domovine so sledili boljševiški revoluciji. Stravinskemu se je zdela nova Rusija tuja in nerazumljiva, pustila pa ga je tudi brez vsakršnih prihodkov. Ostal je »soočен z ničem«, kot je temu sam rekel (Stravinski 1936: 70), v tuji deželi in sredi vojne (ibid. 2014: 326). Do konca prve svetovne vojne je Stravinski ostal v Švici, kjer je s svojim zmanjšanim dohodkom skušal preživljati vse večje število ruskih sorodnikov. Nazaj na noge se je postavil šele s pomočjo Sergeja Djagileva in Coco Chanel (ibid. 2014: 344).

CHANEL IN STRAVINSKI

Coco je bila ob koncu prvega desetletja 20. stoletja že uveljavljena figura v modnem svetu in dobra prijateljica Misie Edwards, na novo poročene Sert, dolgoletne podpornice Sergeja Djagileva in Ruskega baleta (ibid. 2016: 46). Coco je ob istem času, ko je Stravinski mukoma preživel svojo družino, doživljala svoje čustvene pretrese. Vsaj od leta 1910 je bila v razmerju z Arturjem Edwardom 'Boyem' Capelom, ki pa se kot angleški plemič ni mogel poročiti z nekom tako nizkega rodu, kot je bila Coco. Decembra leta 1920 je tragično umrl v prometni nesreči in v oporoki (kljub temu, da je bil poročen z drugo žensko) Coco zapustil dovolj denarja, da je lahko razširila svojo trgovino na Rue Cambon in si kupila vilo v predmestju Garches, zahodno od Pariza. V vilo se je vselila v času, ko je Djagilev z *Ruskim baletom* pripravljal produkcijo Stravinskijeve opere *Pulcinella*. V isti vili je kasneje bival Stravinski s svojo družino (ibid. 2016: 63).

Sl. 1: Igor Stravinski, José Maria Sert, Coco Chanel, Misia Sert, 1920

O odnosu med Coco in Igorjem je znanih več govoric kot konkretnih dejstev. Gotovo je, da je Coco prispevala denarna sredstva za ponovno uprizoritev *Posvetitve pomladi* decembra leta 1920. Prav tako je znano, da je Stravinskemu in njegovi razširjeni družini ponudila dom, ko so iz Švice prišli v Pariz. Razen tega ostanejo le še govorice, domneve in nejasne izjave same Coco v poznejših letih. Stravinski in Chanel sta se najbrž spoznala na eni od vaj za balet *Pulcinella* na začetku leta 1920. Ko je oblikovalka slišala, da Stravinski išče namestitev zase in za svojo družino, mu je ponudila, da stanujejo pri njej, dokler si ne najdejo svojega doma (ibid. 2016: 77).⁵ Prva žena Stravinskega, Katja, je bila ob selitvi v Pariz že bolna in skorajda ni zapuščala predmestnega dvorca, medtem ko je Stravinski pogosto obiskoval Chanel v pariškem Ritzu. V mestu so ju skupaj videvali po klubih in zabavah (Sl. 1, Sl. 2). Coco je razvijala strast za njegovo glasbo, on pa je med bivanjem v dvorcu Bel Respiro kreativno zaživel: dokončal je *Concertino* za violinski kvartet, balet *Les noces* in *hommage* Claudu Debussyju, *Symphonies d'instruments à vent*. Po nekaterih pričevanjih je prijateljem pisal o napetem stanju v dvorcu, vendar pa je kratko, čeravno morda res stresno bivanje pri Chanel, bilo zanj vsaj glasbeno zelo plodovito (Morand 2008: 148).

5 Coco je večkrat gostila zakonske pare, med drugimi tudi Henryja Bernsteina in njegovo ženo Antoinetto leta 1918, ko je imela s Henryjem razmerje (Garelick 2016: 52).

Sl. 2: Serge Lifar, Marie Laure de Noailles, Igor Stravinski (tretji z desne), Coco Chanel (skrajno desno), Paris Café de Flore, dvajseta leta 20. stoletja

Nekako ob istem času, torej septembra 1920, ko se je družina Stravinski preselila h Coco, je ta že pričela razmerje z nadvojvodo Dmitrijem Pavlovičem. Robert Craft, dober prijatelj Stravinskega, pa je zapisal, da se razmerje Coco Chanel s Pavlovičem ni začelo do začetka leta 1921, kar bi omogočalo več časa za razmerje med Coco in Igorjem. Coco je razmerje z ruskim skladateljem potrdila šele v poznem obdobju svojega življenja, v pogovoru s svojim dobrim prijateljem Paulom Morandom. Po njenem lastnem pričevanju je bil v tistem času edini moški, ki jo je privlačil, Pablo Picasso,⁶ vendar ni bil samski, kot tudi ne Stravinski. Vztrajala je, da je Rus prvi želel razmerje z njo in ne ona z njim. Ko mu je izrazila svoje zadržke do razmerja zaradi njegovega zakonskega stanu, naj bi ji odvrnil, da se njegova žena zaveda, da je zaljubljen vanjo, saj je to prevelika stvar, da bi jo lahko skrival (McAuliffe 2016: 77). Gotovo je le, da se je razmerje, intimno ali prijateljsko, hitro in nenadno končalo, ko je Stravinski z *Ruskim baletom* odšel v Španijo in povabil Coco, naj se mu pridruži (McAuliffe 2016: 78). Coco se ni odzvala njegovemu vabilu, ampak je namesto tega odpotovala s Pavlovičem na Riviero. Ves čas njunega bivanja na obali se je trudila, čeravno naivno, kot je njeno pretirano opreznost označil nadvojvoda, ohraniti to razmerje kot skrivnost. Glede na to, da je nadvojvodi kot sumljivi osebi francoska policija sledila, vse odkar je leta 1920 prišel v Francijo, in skrbno pripravljala poročila o tem, kje in s kom je kaj počel, je bilo to nemogoče. V

⁶ Pablo Picasso je oblikoval kostumografijo za krstno izvedbo baleta *Pulcinella* maja 1920.

nadaljnji želji po skrivnostnosti je Coco Dmitrija celo naselila v Bel Respiro. Možno je seveda tudi, da je želela ohraniti svoje dostojanstvo in ni želela, da bi javno postalo znano, da »finančno podpira še enega bankrotiranega Rusa« (Garelick 2016: 33). Takrat se je vmešala Misia Sert, ki naj bi bila ljubosumna na svojo prijateljico, in poslala Stravinskemu telegram, v katerem je izdala razmerje med Coco in Dmitrijem, ter dodala, da ima »Chanel raje nadvojvode kot umetnike«, in Stravinski je menda pobesnel. Djagilev je nato poslal telegram Chanel z besedami: »Ne pridi, ubiti te hoče« (McAuliffe 2016: 79).

»Jaz sem samo šivilja«

Decembra 1920, ko je Massine pripravljajl novo koreografijo za ponovno izvedbo *Posvetitve pomladi* v Parizu, je impresarij Ruskega baleta naletel na finančne težave (McAuliffe 2016: 77–79). Djagilev je bil v Benetkah, ko je Misii tarnal, da si ne more privoščiti nove izvedbe *Posvetitve*, ki je zahtevala veliki (in torej zelo drag) orkester. Coco Chanel je pogovoru prisostvovala, vendar ni rekla ničesar. Šele ko so se vrnili v Pariz, je šla do Djagileva, ki naj bi, ko so jo najavili, komaj prepoznal njeno ime. Sestanek, kjer je Coco Djagilevu povsem samovoljno izročila ček, je obema spremenil življenje. Coco se je spominjala, da ji je Djagilev povedal, da je bil že pri princesi de Polignac, ki mu je dala 75.000 frankov. Coco mu je odvrnila, da je »princesa velika ameriška dama, ona pa je le šivilja« in mu ponudila 200.000 frankov (Garelick 2016: 55). Pri tem pa postavila samo en pogoj: nikomur naj ne pove o tem. Djagilev ji želje ni izpolnil. Vprašanje je, ali je bila njena želja po anonimnosti resnična ali pa je šlo za preračunljivo potezo, s katero bi se uveljavila v pariški umetniški družbi. Coco Chanel je trdila prvo, Misia Sert pa drugo. Dami sta postali ostri tekmiči v mestu za glavno podpornico Stravinskega in *Ballets Russes* (McAuliffe 2016: 77–79). Coco Chanel je ob različnih priložnostih navajala različne zneske, ki jih je dala Djagilevu. Paulu Morandu je rekla, da je ponudila subvencijo, ker je »hotela slišati *Posvetitev pomladi* in da ne obžaluje 300.000 frankov, ki jih je porabila za to« (Morand 2013: 87–88). Samo v zvezi s tem dogodkom se Stravinski v literaturi spominja Coco. V svoji avtobiografiji se še posebej zahvali »Mlle⁷ Gabrielle Chanel, ki je zelo velikodušno priskočila na pomoč pri podvigu in tudi aktivno pripomogla k produkciji, saj so kostume izdelali v njeni svetovno znani šiviljski ustanovi« (Stravinski 1936: 145).

7 Mlle – gdč.

Razmerje po »razmerju«

Razmerje Coco Chanel z vojvodo Dmitrijem se je izkazalo za strastno, a kratko (McAuliffe 2016: 80). Če je bil Stravinski kdaj zaljubljen v Coco, jo je vsekakor prebolel do leta 1921, ko je pričel razmerje z balerino Vero de Bosset. A čeprav je bil v plesalko močno zaljubljen, je čutil predanost do svoje žene Katje, ki je bolehala in počasi umirala. Razmerje se je kljub temu nadaljevalo vse do Katjine smrti leta 1939 in naslednje leto se je Stravinski z Vero poročil. Ne glede na to, ali sta imela intimno razmerje ali ne, je Coco še vrsto let finančno podpirala Stravinskoga (McAuliffe 2016: 90). Velikemu uspehu decembrske ponovitve *Posvetitve pomladi*, ki jo je tako velikodušno podprla Coco, je sledil polom s komično opero enodejanko *Mavra* leta 1922. Gre za eno njegovih zgodnjih neoklasicističnih del, ki se je bojda občinstvu zdela preveč preprosta. Bolj uspešno delo, vsaj toliko kot *Posvetitev pomladi*, je bil balet *Les Noces* (1923), ki ga je napisal za štiri klavirje, tolkala ter zbor in štiri soliste, kar naj bi se nanašalo na primitivni obred ruske poroke. Koreografijo je zasnovala Bronislava Nižinska, sestra Vaclava Nižinskega. Djagilev je bil tako navdušen, da ga je glasba spravila v jok in kompozicijo je označil za »najbolj čisto rusko stvaritev ruskega baleta.« Ker je tako oboževal to delo, je Stravinski *Les Noces* celo posvetil Djagilevu (McAuliffe 2016: 137).

Do leta 1927 Coco Stravinskemu ni bila več pripravljena finančno pomagati. Njegov *Oedipus Rex*, kombinacija opere in oratorija, je bil neprimeren za plesno odsko postavitev, ki bi si jo želel Djagilev, zato je Stravinski sredstva moral najti sam. Misia Sert mu ni mogla pomagati, saj je bila takrat v procesu ločitve, in mu je predlagala, naj se obrne na Coco Chanel, prijateljici pa hkrati pisala: »Pazi se, prežijo nate, ki si jim kot vreče denarja« (McAuliffe 2016: 223). Coco Chanel se je pritiskom izognila tako, da je odšla v Španijo in prepustila odgovornost princesi de Polignac, ki pa ni bila pripravljena finančno podpreti polne odrske produkcije. Nazadnje se je Stravinski vseeno obrnil k Djagilevu, ki nad *Oedipusom Rexom* ni bil navdušen, vendar je kljub temu organiziral koncertno izvedbo dela (McAuliffe 2016: 223). Občinstvo je bilo, kot je izjavil Stravinski sam, ki je bil na premieri dirigent, vse prej kot vljudno, kritiki pa še veliko manj kot to (Walsh 2003: 448).

ZAKLJUČEK

Čeprav je bil odnos med Coco Chanel in *Ballets Russes* sprva mecenski, so umetniki, predvsem Djagilev in Stravinski, v njej videli nekoga s sorodnim ustvarjalnim

duhom. Razmerje samo je težko dokazljivo, vse kar je ostalo, so pričevanja, ki se mestoma medsebojno izključujejo, in govorice. Vsekakor ne bi bilo nenavadno, da bi se Coco spustila v zvezo z umetnikom, ki je, živeč pod njeno streho, morda v njej našel uteho ali navdih, česar pri bolehni ženi ni imel. Coco Chanel pa je menda rada uničevala svojo korespondenco in za seboj brisala sledi, po eni strani v želji po mistifikaciji lastne persóne, po drugi v želji, da bi skrila svoje nizko poreklo in (po nekaterih govoricah) svoje slabo slovnično znanje, ki je izviral iz njene skromne vzgoje. Med ohranjenimi pismi Stravinskega, ki jih je izdal Robert Craft, se Coco Chanel pojavi, vendar je pri prepisovanju in pri prevajanju iz ruščine prihajalo do napak. Tako je bilo na primer v prepisu pisem objavljeno, da je Stravinski »utrujen in naveličan Chanel«, v resnici pa naj bi napisal, da je »hvaležen Chanel« (Joseph 2001: 238). Coco Chanel je vsekakor omogočila Stravinskemu in Djagilevu, da na sta na oder ponovno postavila drago produkcijo *Posvetitve pomladi*, za kar je morda imela globlji razlog, na primer romantična čustva do Stravinskega. Lahko pa je, kot moderna ženska in umetnica, želela podpirati prodorno novo umetnost, ki je v glasbi sprožila ravno tako revolucijo, kot so bila Chanelova kratka pričeska in krila v modnem svetu.

Sl. 3: Pablo Picasso, Igor Stravinski z dne 31. decembra 1920

Sl. 4: Apel les Fenosa, Chanel

Povzetek

Gabrielle Chanel, modistka, šivilja, modna oblikovalka in poslovna ženska, je bila pri svojem delu drzna in neustrašna. Proslavila se je z minimalističnimi dizajni, ki so po mnogih desetletjih še vedno brezčasni in modni. Vprašanje intimnega razmerja med njo in ruskim skladateljem Igorjem Stravinskim je do neke mere odprto, zagotovo pa je bila njegova pomembna mecenka tudi še po končanem domnevnem razmerju. Ne samo da je zagotovila novo uprizoritev *Posvetitve pomladi*, tudi povabila ga je, da je živel v njeni graščini Bel Respiro v pariškem predmestju Garches. Stravinski je v svoji avtobiografiji samo enkrat omenil Coco Chanel in še to le kot donatorko, njena pričevanja o razmerju pa je prijatelj Stravinskega, Robert Craft, označil za blodnje. Kar družijo oba ustvarjalca, skladatelja na eni in modno oblikovalko na drugi, je drznost in revolucionarnost njunih stvaritev. Niti svet glasbe niti svet mode po njunem prodoru nista bila več ista.

Abstract

Gabrielle Chanel, a modist, seamstress, fashion designer and a business woman. Daring and fearless with her creations she made her work famous with minimalistic designs which are still fashionable to this day. The question of an intimate affair between her and Igor Stravinsky remains open, but the fact is that she was a big supporter of his even after the alleged affair was said to be over. She not only financially supported the production of *The Rites of Spring* in December of 1920; she invited him and his family to live with her in her villa Bel Respiro at Garches, Paris. Stravinsky only mentions Chanel once in his autobiography and even that only as a supporter, not as a friend or lover. Chanel's testimonies of a passionate relationship between her and the Russian composer were labelled as nonsense by his close friend, Robert Craft. What the two have in common, a Russian composer on one side and a French fashion designer on the other, is a daring and revolutionary nature of their works. Neither the world of music nor the world of fashion was ever the same after their breakthroughs.

Seznam literature

- CHANEY, Lisa (2011), *Coco Chanel: An Intimate Life*. New York: Penguin Group.
- GARELICK, Rhonda K. (2014), *Mademoiselle: Coco Chanel and the Pulse of History*. Chippendale: Pan Macmillian Australia.
- JOSEPH, Charles M. (2001), *Stravinsky Inside Out*. Yale: Univeristy Press.
- MAZZEO, Tilar J. (2010), *The Secret of Chanel N° 5, The Intimate History of the World's Most Famous Perfume*. New York: Harper Collins.
- MCAULIFFE, Mary (2014), *Twilight of the Belle Epoque: The Paris of Picasso, Stravinsky, Proust, Renault, Marie Curie, Gertrude Stein, and Their Friends through the Great War*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- MCAULIFFE, Mary (2016), *When Paris Sizzled: The 1920s Paris of Hemingway, Chanel, Cocteau, Cole Porter, Josephine Baker, and Their Friends*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- MORAND, Paul (2008), *The Allure of Chanel*. London: Pushkin Press.
- STRAVINSKY, Igor (1936), *An Autobiography*. New York: Simon and Schuster.

- STRAVINSKY, Igor/CRAFT, Robert (1980), *Conversations with Igor Stravinsky*. California: University Press.
- WALSH, Stephen (2003), *Stravinsky: A Creative Spring: Russia and France, 1882–1935*. California: University Press.

Seznam slik

- Slika 1: CHANEY, Lisa (2011), *Coco Chanel: An Intimate Life*. New York: Penguin Group. stran 585.
- Slika 2: <https://www.costasmeralda.it/wp-content/uploads/2019/09/Gabrielle-Chanel-circondata-da-amici-tra-cui-Igor-Stravinsky-e-Serge-Lifar-la-star-dei-le-ggendari-Ballets-Russes-di-Serge-Diaghilev-%C2%A9-Foto-Roger-Schall-Collezione-Schall.jpg>.
- Slika 3: <https://i.pinimg.com/originals/06/5a/cc/065acc5e95abeb6c064abd6e6fee373d.jpg>.
- Slika 4: GARELICK, Rhonda K. (2014), *Mademoiselle: Coco Chanel and the Pulse of History*. Chippendale: Pan Macmillian Australia. p. 368.